

דרך ישרה

תמצית העניינים • על מסכת ברכות

בס"ד, ישראל כהן 050-4147014, דף מס' 1

ובא השמש וטהר

ומחלוקות התנאים אודות זמן קריאת שמע

סוגיא זו לא נתבארה כדבעי בכמה וכמה ספרים, והנני לכתוב את אשר מצאתי בזה, והם דברים פשוטים הנחוצים להבנת הסוגיא, והקדמות שבלעדיהן אין להבין את הגמרא ודברי רש"י ותוספות בסוגיא.

הקדמה

יש להקדים לסוגיא זו כמה ידיעות חשובות אודות זמני סוף היום:

- א. מהגמרא בשבת (לד:) עולה שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים יש זמן הליכה של $\frac{3}{4}$ מיל (כרבע שעה).
 - ב. דעת רבי יהודה שכל משך זמן זה הוא 'בין השמשות' שהוא ספק יום ספק לילה. [והביאו רש"י בעמוד ב (ד"ה בין השמשות), אלא שכתב 'מהלך חצי מיל', והאחרונים כתבו שיש להגיה בדבריו].
 - ג. דעת רבי יוסי שבין השמשות הוא 'כהרף עין', היינו כדקה אחת בערך, ואמרו בגמרא (נדה נג.) שזמנו הוא מיד אחר סיום בין השמשות של רבי יהודה, ועד אז הוא יום גמור. [ונמצא שלרבי יוסי מתחיל צאת הכוכבים כדקה אחרי צאת הכוכבים של רבי יהודה. אמנם ברש"י בסוגיא (שם) משמע שהוא בסיום הזמן של רבי יהודה, ולא אחריו, וצ"ע].
 - ד. נחלקו הגאונים והראשונים, האם $\frac{3}{4}$ מיל האמור לרבי יהודה [עם ה'כהרף עין' שבסופו לרבי יוסי], הם משקיעת החמה – היינו מהזמן בו היא נעלמת מהאופק – ואילך [שיטת הגאונים], או שהם בזמן מאוחר יותר [שיטת רבנו תם], או בזמן מוקדם יותר [שיטת היראים], ויבואר להלן בהרחבה.
 - ה. הנוגע כאן לביאור הסוגיא הוא ששיטת הגאונים [וכן מנהגנו], שה- $\frac{3}{4}$ מיל הם בין שקיעת החמה מהאופק [וקודם לכן הוא יום גמור], לצאת הכוכבים [ואז הוא לילה גמור]. ושיטת רבינו תם, ששקיעת החמה מהאופק היא רק 'תחילת שקיעה' ואינה כלום לענין דינא, וגם אחריה הוא יום גמור, ורק אחר $\frac{3}{4}$ מיל [כשעה] הוא 'שקיעת החמה' לענין זה שלרבי יהודה מתחיל אז בין השמשות, ואחר עוד $\frac{3}{4}$ מיל [שזהו 72 דקות משקיעת החמה מהאופק] הוא זמן צאת הכוכבים.
- ונמחיש הדברים** [בשעות דלהלן לא דייקתי בדקות כלל וכתבתי הכל רק בערך]:
- ביום בינוני, היינו בניסן ותשרי, שוקעת השמש בשעה 6:00.
- לדעת הגאונים: לרבי יהודה משעה 6:00 ועד 6:15, הוא בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה, וב-6:15 הוא לילה גמור. ולרבי יוסי, עד 6:15 הוא יום גמור, ומ-6:15 עד 6:16 הוא בין השמשות [כ'הרף עין'], ואחר כך הוא צאת הכוכבים שהוא לילה גמור.
- לדעת רבינו תם: אף שבשעה 6:00 שוקעת השמש מהאופק [והוא קורא לזה 'תחילת שקיעה' או 'שקיעה ראשונה'], אין בזה כלום, וכן בכל הזמנים הנ"ל אין שום דבר לענין דינא. ולשיטתו, בשעה 6:58 הוא שקיעת החמה [סוף שקיעה] או 'שקיעה שניה' ועד אז הוא יום גמור לדעת הכל. ולרבי יהודה משם ואילך הוא בין השמשות עד 7:11, ואז הוא צאת הכוכבים שהוא הלילה הגמור. ולרבי יוסי, עד 7:11 הוא יום גמור, ומשם עד 7:12 הוא בין השמשות [כ'הרף עין'], ואחר כך הוא צאת הכוכבים שהוא לילה גמור.

"ביאת אורו" ו"ביאת שמשו" – 5 שיטות בביאור שאלת הגמרא

וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת השמש והאי 'ומהרי' מהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא ומאי 'ומהרי' מהר גברא.

גירסתנו בגמרא היא: 'ביאת שמשו מעכבתו וכו', וממאי דהאי ובא השמש ביאת השמש והאי ומהרי מהר יומא דילמא ביאת אורו הוא ומאי ומהרי מהר גברא.

ומצינו בגירסת הגמרא ובביאורה, כמה שיטות:

1. שיטת גירסת רש"י

לפי רש"י פירוש הגמרא הוא, מניין שהכוונה לשקיעת החמה ['ביאת שמשו'] וצאת הכוכבים ['מהרי יומא'], שמא הכוונה לעלות השחר ['ביאת אורו'] וטהרת הטמא בקרבנות ['מהרי גברא'].

ופירוש זה הוא המחזור ביותר בפשט הגמרא, אלא שבתוספות הקשו עליו כמה קושיות.

2. שיטת גירסת תוספות

לפי תוספות פירוש הגמרא הוא, מניין שהכוונה לשקיעת החמה ['ביאת שמשו'] וצאת הכוכבים ['מהרי יומא'], שמא הכוונה לתחילת שקיעה ['ביאת אורו'] שאז יטהר הטמא ['מהרי גברא'].

וצריך ביאור לשון תוספות מה ההבדל בין "שקיעת החמה" ל"תחילת שקיעה".

וודאי שאין הכוונה לאותו זמן, שאם כן נמצא שהגמרא בשאלתה מחליפה רק את הביאור ב'מהרי' [שאינו צאת הכוכבים אלא מהרי גברא], ולמה הוצרכה הגמרא לשנות גם את הביאור ב'ובא השמש' שאינו 'ביאת שמשו' אלא 'ביאת אורו'? ובהכרח שתחילת שקיעה היא זמן אחר לגמרי משקיעת החמה.

אמנם האמת היא שדברי תוספות מתפרשים אך ורק על פי שיטת רבינו תם, שסדר שקיעת החמה הוא כך:

1. "תחילת שקיעה" – הזמן בו החמה שוקעת ונעלמת מהאופק. [מה שאנחנו קוראים 'שקיעת החמה']. גם אחר זמן זה הוא עדיין יום גמור לכל דיני התורה, ואין לזמן זה שום משמעות הלכתית.

2. "שקיעת החמה" – אחר שעבר זמן של מהלך $3\frac{1}{4}$ מיל [בערך שעה] מתחילת השקיעה שבמס' 1, מתחילה שקיעת החמה, ומאז הוא ספק יום ספק לילה [כמו לדין בין שקיעת החמה שלנו לצאת הכוכבים שלנו].

3. "צאת הכוכבים" – אחר זמן של מהלך $\frac{3}{4}$ מיל [בערך רבע שעה] משקיעת החמה שבמס' 2 [שזהו זמן של מהלך 4 מיל [כ-72 דקות] מתחילת השקיעה שבמס' 1], הוא לילה גמור.

וראה בסמוך ביאור שיטת רבינו תם בפירוט, עם טבלה מסודרת.

ולומדים תוספות בפשט הגמרא, שהגמרא מקשה, שמא לגבי הערב שמש אין צריך שיתחיל היום הבא [או שיגמר היום הזה], אלא די ששקעה החמה בפועל. ואף שהוא למעשה יום גמור לכל דיני התורה, מכל מקום לגבי הערב שמש די בזה.

לפי תוספות 'ביאת שמשו' זוהי שקיעת החמה, ו'ביאת אורו' זוהי תחילת השקיעה שהיא היעלמות השמש מהאופק.

וראה בהמשך מה שקשה על תוספות. ולהלן בעמודים הבאים תתבאר עוד שיטת תוספות באורך.

3. גירסת שאר ראשונים

כאמור לעיל, פירשו תוספות ש'ביאת שמשו' זו שקיעת החמה, ו'ביאת אורו' זוהי היעלמות השמש מהאופק.

ולמעשה נח היה יותר לפרש כשיטת תוספות אבל ההיפך, ש'ביאת שמשו' זוהי היעלמות השמש מהאופק, ו'ביאת אורו' זוהי תחילת שקיעת האור [שהלא הלא השמש כבר איננה מזה כשעה שלימה]. ואכן שאר ראשונים [המאור והרשב"א ועוד רבים מאוד] אף שפרשו כתוספות, גרסו להיפך, שהגמרא שואלת מניין שהכוונה ל'ביאת אורו' והיינו שקיעת החמה, דילמא 'ביאת שמשו' והיינו תחילת שקיעה והיא היעלמותה של השמש מהאופק.

על גירסה זו קשה, כי הלא בברייתא נאמר במפורש 'ביאת שמשו מעכבתו' וכו', כלומר שצאת הכוכבים נקראת 'ביאת השמש'. ואין יתכן שמיד אחר כך שואלת הגמרא, מניין שהכוונה לביאת האור שמא הכוונה לביאת השמש ובשאלתה זו תהפוך הגמרא את השמות ותקרא 'ביאת השמש' לשקיעת החמה [ואפילו קודם לכן, לתחילת שקיעה].

פירוש התוספות והראשונים בגמרא קשה קצת, שלשון הגמרא בשאלתה הוא: וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת השמש והאי 'וטהר' טהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא ומאי 'וטהר' טהר גברא. ולכאורה היה די להקשות כך: וממאי דהאי 'וטהר' טהר יומא, דילמא מאי 'וטהר' טהר גברא.

כלומר, תמוה למה שינוי הפירוש ב'וטהר' מזיק את הגמרא לשנות את הפירוש גם ב'ובא השמש', הלא עיקר השאלה שמא לא באה התורה ב'וטהר' לומר איזה שיעור זמן, אלא רק לומר שיטהר הטמא. וצ"ע

4. שיטת הגר"א

הגר"א (בשלחן ערוך סי' רסא) מפרש את הגמרא במהלך חדש^א:

'ביאת שמשו' היא שקיעת החמה קודם בין השמשות, שהוא הזמן שנטהר היום. 'ביאת אורו', זהו 4 מיל אחר שקיעת החמה מהאופק, שכלה כל אור היום.

שאלת הגמרא היא, מנין שהכהנים נטהרים בשקיעת החמה, שמא אינה נטהרים אלא בשקיעת האור לגמרי, שזהו אחר 4 מיל.

ולמסקנא, הגמרא מקיימת את הדרשה שנטהרים בשקיעת החמה. ונמצא, שמאז יכולים לאכול בתרומה אפילו שעדיין לא הגיעה צאת הכוכבים. ומה שמבואר בתחילת הגמרא שאינם אוכלים אלא מצאת הכוכבים, הרי זה מפני שהסוגיא היא כרבי יוסי, הסובר שעד 'כהרף עין' קודם צאת הכוכבים הוא יום גמור. וה'כהרף עין' הוא כדקה אחת שהיא בין השמשות, ואחר כך מיד צאת הכוכבים, ובאמת לרבי יוסי אוכלים כבר מה'כהרף עין' ואינם צריכים להמתין לצאת הכוכבים, רק כיון שהוא זמן מועט לא דקדקה בזה הגמרא וכינתה זמן זה בשם 'צאת הכוכבים'.

ועיין באבן האזל (ריש הל' ק"ש) שהאריך בפירושו.

ומקשים על הגר"א שהלא בשבת שם מפורש שאין טובלים בבין השמשות מצד ספק, ואילו לדבריו אינם יכולים לטבול שם כיון שזהו אחר הערב שמש שהוא בשקיעת החמה.

וראיתי לתרץ שגם להגר"א יש שני זמנים: 1. הערב שמש שהוא בשקיעת החמה. 2. צאת הכוכבים שהוא תחילת היום החדש. ובשניהם אפשר להטהר. והגמרא בשבת שם דנה על טבילה בין השמשות לגבי מי שרוצה להטהר בצאת הכוכבים.

5. פירוש רבי יצחק אייזיק חבר

בהגהות רי"א חבר מפרש ש'ביאת שמשו' היינו שקיעת החמה וצאת הכוכבים [כמו הוא לדידן], ו'ביאת אורו' היינו אחר 4 מיל. ושאלת הגמרא למה אוכלים בצאת הכוכבים, שמא לא יאכלו עד צאת כל הכוכבים שהוא ב-4 מיל, עיי"ש באורך.

וזהו כעין פירוש הגר"א הנ"ל, והשינוי הוא רק שאין אוכלים משקיעת החמה [כדעת הגר"א המחודשת] אלא מצאת הכוכבים.

"ביאת שמשו וטהר יומא" – ביאור הדרשה

ובא השמש ביאת השמש, והאי וטהר טהר יומא.

הגמרא מבארת שהפסוק בא לומר 'ובא השמש' שקיעת החמה, 'וטהר' צאת הכוכבים, ורק אחר כך יאכל בתרומה.

והנה בגדר בין השמשות שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים, יש סוברים שהוא זמן המסופק לנו, שאיננו יודעים אימתי הלילה. וקשה, שהאם בא הפסוק ב'וטהר' למעט את זמן בין השמשות שהוא ספק? וביותר קשה, שאם הפסוק בא למעט את זמן בין השמשות בפירוש, הרי נמצא שמי שטבול בבין השמשות ודאי לא עלתה לו טבילה, ואילו בגמרא בשבת (לה). מפורש שרק מספק אין לטבול בבין השמשות.

ויש מבארים שהסוגיא כאן היא לרבי יוסי, המוזכר בסוף עמוד ב, הסובר שגם אחר שקיעת החמה הוא יום גמור עד רגע קטן קודם צאת הכוכבים [ואף פוסקים כמותו לחומרא, ואכמ"ל]. ולזה בא הפסוק למעט שאין די בשקיעת החמה שהוא יום גמור.

[ולפי זה היה הו"א לומר שיעריב שמשו בשקיעת החמה, אף שהיא יום גמור, ובא הפסוק ומיעט זאת. ופירוש זה דומה לפירוש קושיית הגמרא לפי תוספות, שהגמרא דנה שמא הכוונה לתחילת שקיעה שהוא יום גמור].

וראה להלן שכן יש לפרש בהכרח בדעת רבי האי גאון המובא בראשונים כאן.

^א מה שהוכרח לזה הוא מכא כמה קושיות בגמרא בשבת שם, שבא ליישבם לפירושו ברוח, ואכמ"ל.

פירוש 'יומא' בסוגיא והנפק"מ

והאי וטהר טהר יומא וכו', איערב שמשא ואידכי יומא.

יש לעיין בפירוש המילה 'יומא', שבפשטות פירושה 'יום', אבל מצינו בש"ס כמה וכמה פעמים שפירושה 'שמש', כמו בחולין (נ"ט:). ובבא בתרא (טז:). ויש מזה נפק"מ לדינא וכמו שיתבאר.

ולכאורה ממה שאמרו 'ביאת השמש והאי וטהר טהר יומא' משמע ש'שמש' לחד ו'יומא' לחד. אבל יש לדחות שבלשון הקודש זהו 'שמש' ובארמית זהו 'יום'. אמנם אמרו בגמרא 'כדאמרי אינשי איערב שמשא ואידכי יומא', הרי שגם בארמית 'שמשא' לחד ו'יומא' לחד, שאם לא כן יכלו לומר 'איערב שמשא ואידכי שמשא'. ויש לדחות ש'שמשא' ו'יומא' היינו הך, וה'אמרי אינשי' אמרו בנוסח זה דרך הפתגמים שמדברים במליצות ומילים נרדפות.

ונראה שנחלקו הראשונים בפירוש המילה 'יומא', וכמו שיתבאר. ונביא את דבריהם.

א. דברי האבן עזרא

האבן עזרא (ויקרא כ"ז) כתב: **ידוע כי 'וטהר' שב אל הטמא כמו 'וכפר עליה הכהן וטהרה', כי אין בפסוק זכר יום, רק חז"ל העתיקו אפילו שיבוא השמש לא יאכל עד סור האור ושמו זה הפסוק לאסמכתא וכו', על כן אמרו טהר יומא.**

כלומר: מתחילה הוא אומר שלפי הפשט פירוש 'וטהר' הוא שהטמא יטהר, ואחר כך הוא מביא את דרשת חז"ל שיש להוסיף בפסוק מילת 'יום', וכאילו נאמר 'ובא השמש וטהר היום'. וכיון ש'יום' בלשון הקודש הוא בפשטות יום ממש, נמצא שפירש הפסוק 'ובא השמש' שיבוא וישקע השמש ואין די בזה אלא גם 'וטהר היום' היינו "סור האור", כלומר הסתלקות אור היום.

לפירוש זה נמצא שהפסוק אומר כי 'הערב שמש' נעשה אחר ששלמו שני עניינים: א. ביאת השמש [שקיעת החמה]. ב. שקיעת האור [צאת הכוכבים]. וכן הוא בפשטות לשון הגמרא 'ובא השמש ביאת שמשו והאי וטהר טהר יומא', שצריך שיבוא השמש ויטהר היום.

ולפי זה אפשר שמי שטבל בין השקיעה לצאת הכוכבים, מדינא אינו טהור, שאף שעבר עליו צאת הכוכבים, הלא לא עברה עליו גם שקיעת החמה שגם היא מבוארת בפסוק.

ב. שיטת רש"י

ברש"י (ע"ב ד"ה אדכי) כתב בפירוש 'אדכי יומא': **נתפנה מן העולם השמש. הרי שמפרש ש'יומא' הוא שמש.**

וכן לעיל (ע"א ד"ה משעת צאת הכוכבים) כתב על 'צאת הכוכבים' **שהוא גמר ביאת השמש^ב.**

ולפירושו לא חסרה מילה בפסוק, אלא פירוש הפסוק הוא 'ובא השמש וגם טהר לגמרי'. והרי כן היא פשטות הפסוק שהכל מוסב על השמש^ג.

ולפי זה אין הכרח שיעברו על הטובל גם שקיעת החמה וגם צאת הכוכבים, שיש לפרש את הפסוק 'ובא השמש וטהר' "ששקע השמש לגמרי", ואין כאן אלא ענין אחד, וק"ל.

ומה שהבאנו מלשון הגמרא שלכאורה אינו כן, ראה להלן שיש לגרוס בגמרא באופן אחר, המסייע לפירוש זה.

ג. עוד בשיטת רש"י

מיהו ברש"י בע"א בסוף העמוד נחסרו כמה דיבורים [כמו שנראה למעיין בבירור] ונדפסו בש"ס וגשל ובש"ס עוז והדר, ושם נראה פירוש שלישי:

'ביאת שמשו', שקיעת החמה. 'ומא וטהר טהר יומא', והכי קאמר קרא, לכשתשקע החמה ויפנה היום וטהר מן תוך חללו של עולם, ששקעה לגמרי, והיינו צאת הכוכבים וכו'.

נראה מדבריו שאכן מפרש 'וטהר היום', ופירוש הפסוק הוא "שתשקע החמה ויטהר היום מהעולם", כמובא לעיל מהאבן עזרא, אלא שמוסיף ומפרש שפירוש כל זה הוא 'ששקעה לגמרי', והיינו שאין כאן שני עניינים, אלא שבשני עניינים אלו שכתבה תורה התכוונה לגדר אחד, שתשקע החמה לגמרי. [דאם לא כן למה לו להוסיף 'ששקעה לגמרי', ודי היה לפרש שהכוונה לצאת הכוכבים והחושך הגמור].

^ב היינו שרש"י בא לבאר ש'צאת הכוכבים' הוא מה שנאמר בגמרא 'ביאת שמשו'. ויש להתפלא קצת לאיזה צורך כתב זאת רש"י שם [בראשית הגמרא], שהלא עדיין לא הזכירה הגמרא כלל ענין זה של ביאת אורו ושמשו עד המשך הסוגיא.

^ג אמנם באמת פשטות הפסוק על פי הפשט היא שיבוא השמש ויטהר **הטמא**, כמו שכתב האבן עזרא.

לשון הרמב"ם (תרומות פ"ז ה"ב): אין הטמאים אוכלין בתרומה עד שיעריכו שמשן ויצאו שלשה כוכבים בינוניים וכו', שנאמר 'ובא השמש וטהר', עד שיטהר הרקיע מן האור, ואחר יאכל מן הקדשים'. משמע שמפרש 'ובא השמש וטהר האור', כעין האבן עזרא. אלא שיש לדחות שגרס בגמרא 'ובא השמש ביאת אורו ומאי וטהר טהר יומא', כגירסת כמה ראשונים וכדלהלן, ומפרש 'ובא אור השמש עד שטהר לגמרי'.

אם 'ביאת שמשו' מפרש את 'ובא השמש' בלבד או את כל הפסוק

וממאי דהאי ובא השמש ביאת השמש והאי וטהר טהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא ומאי וטהר טהר גברא.

דקדוק לשון הגמרא לפי הגירסא שלפנינו מלמד שהגמרא מפרשת את הפסוק לפי סדרו: האי 'ובא השמש' – ביאת השמש, והאי 'וטהר' – טהר יומא. והגמרא שואלת שמא 'ובא השמש' – ביאת אורו, ו'וטהר' – טהר גברא.

אבל בעלי התוספות והראשונים⁷ גרסו בגמרא באופן אחר קצת, ויש בו שינוי משמעות. גירסתם היא: וממאי דהאי ובא השמש [וטהר] ביאת השמש⁸ (והאי) [ומאי] וטהר טהר יומא דילמא ביאת אורו הוא ומאי וטהר טהר גברא.

היינו שהוסיפו בתחילה את המילה 'וטהר', וכן גרסו 'ומאי' ולא 'והאי'.

כלומר 'ביאת שמשו'¹ הוא ביאור לכל הפסוק 'ובא השמש וטהר' [ולא רק ל'ובא השמש' כמו שהוא לגירסתנו]. אלא שהגמרא מתקשה לפי זה 'ומאי וטהר', היינו שאם הכוונה בפסוק לביאת השמש מהו 'וטהר', והגמרא משיבה 'טהר יומא', היינו שנטהר השמש לגמרי.

וכן מפורש בברייתא 'ביאת שמשו מעכבתו מלאכול בתרומה'. הרי שביאת השמש היא צאת הכוכבים.

[אמנם המשך הגמרא 'דילמא ביאת אורו הוא ומאי וטהר טהר גברא' אינו מתפרש כן, אלא ש'ובא השמש' לבדו הוא ביאת אורו, ו'וטהר' הוא ענין אחר שהוא טהר גברא, ועיין].

ונפק"מ בין הגירסאות, שלפי הגירסא שלפנינו נאמרו בפסוק שני זמנים, שיבוא השמש וגם יטהר היום, ומשמע ששניהם נחוצים לטהרתו, ואילו לפי גירסת הראשונים נאמר בפסוק זמן אחד בלבד, שיבוא השמש [אלא שהפסוק מבאר שיבוא עד תומו].

וראה בקטע הקודם, שלכאורה הגירסאות הללו שנויות במחלוקת רש"י והאבן עזרא [והרמב"ם].

שיטת רב האי גאון שנחלקו התנאים בברייתא אם ביאת אורו או ביאת שמשו

ורמינהו מאימתי מתחילין לקרות שמע בערבין וכו'.

הנידון אם 'ובא השמש וטהר' הוא 'ביאת אורו' או 'ביאת שמשו', ו'טהר יומא' או 'טהר גברא', יש אומרים שאינו רק הו"א, אלא גם מחלוקת תנאים.

שנה בברייתא בגמרא הובאו 5 דעות אודות זמן קריאת שמע:

⁷ כן הוא בתוס' הרא"ש וברשב"א ובבעל המאור, וכן הוא בלשון תוספות בע"ב (ד"ה דילמא), וכן הוא בדקדוקי סופרים מכתבי יד.
⁸ ויש מהראשונים שהפכו את הגירסא 'שמשו' ל'אורו' ו'אורו' ל'שמשו' כדלהלן, אבל לענייננו כאן אין מזה נפק"מ.
⁹ או 'ביאת אורו' לפי הגירסא האחרת כמובא בהערה הקודמת.

1. רבי אליעזר - משעה שקידש היום בערבי שבתות. ופירש רש"י (ד"ה משעה), שהכוונה לראשית בין השמשות, שאז קידש היום מספק. והיינו שקיעת החמה, שהיא תחילת בין השמשות דרבי יהודה.
 2. רבי יהושע - משעה שהכהנים מטוהרים לאכול בתרומתן, והיינו משעת צאת הכוכבים.
 3. רבי מאיר - משעה שהכהנים טובלים לאכול בתרומתן, והיינו [כפי שהסיקה הגמרא] מעט קודם בין השמשות דרבי יוסי, שהוא זמן קצר קודם צאת הכוכבים.
 4. רבי חנינא - משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח.
 5. רבי אחא[י] - משעה שרוב בני אדם נכנסים להסב, ופירש רש"י (ד"ה נכנסין) שיש מפרשים להסב בשבת ויש מפרשים להסב בחול, ומכל מקום זהו השיעור המאוחר ביותר.
- ודנה הגמרא אם השיעור דרבי חנינא, 'משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח', הוא לפני צאת הכוכבים או אחרי צאת הכוכבים. ואומרת הגמרא, שאם נאמר שהוא קודם צאת הכוכבים, אם כן זהו שיעורו של רבי אליעזר, ועל כרחך שזהו אחרי צאת הכוכבים¹.

שיטת רב האי גאון שרבי אליעזר ורבי יהושע נחלקו אם 'ביאת אורו' או 'ביאת שמשו'

אמנם מצינו בזה שיטת רב האי גאון המובאת בתוספות הרא"ש וברשב"א, שרבי אליעזר ורבי יהושע, שנחלקו אם הזמן הוא שקיעת החמה או צאת הכוכבים, נחלקו בהור"א ובמסקנא של הגמרא בפירוש הפסוק 'ובא השמש וטהר' אם היינו ביאת אורו וטהר יומא, או שהוא ביאת שמשו וטהר גברא [כגירסא האחרת ולא כגירסת תוספות].

שרבי אליעזר סובר שפירוש הפסוק הוא 'ובא השמש' 'ביאת שמשו' בשקיעה ומאי 'וטהר' 'וטהר גברא', ומה שאמר 'משעה שקידש היום בערבי שבתות', היינו משעה שאפשר לקבל שבת, וכשיטת הראשונים שנפסקה בשו"ע (סי' רסא) שתוספת שבת אפשרית רק משקיעה ראשונה², **ורבי יהושע סובר** שפירוש הפסוק הוא כדברי הגמרא לעיל 'ובא השמש' 'ביאת אורו' ומאי 'וטהר' 'טהר יומא', ולכן נטהרים רק בצאת הכוכבים.

פירוש זה חלוק על פירוש רש"י טובא, שלרש"י זמנו של רבי אליעזר הוא בשקיעה שניה, שאז מתחיל בין השמשות, ואילו לפירוש זה זמנו הוא בשקיעה ראשונה שהוא זמן רב [כשעה] קודם לכן³.

ביאור השייכות בין זמן קריאת שמע לזמן הערב שמש ודברי הראב"ן בזה

ויש חידוש גדול בשיטה זו, שזמן 'הערב שמש' לגבי תרומה, הוא זמן 'בשכבך' לקריאת שמע, אף שעדיין הוא יום גמור. וקשה, מהי השייכות בין שני העניינים, ואיך זמן קריאת שמע תלוי בזמן הערב שמש.

וכבר הקשה כן הפני יהושע, ודחק לפרש שזמן הערב שמש הוא 'זמן אכילה', ועל פי הראב"ן (סי' קכב) שכתב שקריאת שמע תלויה בזמן אכילה. והאבן האזל (ריש הל' ק"ש) תמה עליו, שכל זה לגבי קריאת שמע, אך מניין לנו שהערב שמש הוא זמן אכילה, ואפילו נאמר שהוא זמן אכילה לכהנים, הרי אינם רובא דעלמא.

ומבאר האבן האזל באופן אחר, שהן זמן הערב שמש והן זמן קריאת שמע תלויים בשם 'ערב', שהרי מצינו בתורה 'וטמא עד הערב', נמצא שיש חלק ביום שנקרא 'ערב', והוא הזמן לגבי קריאת שמע.

דברי הראב"ן הנ"ל הם דברים מחודשים מאוד, שאומר שזמן קריאת שמע תלוי לזמן אכילה ומחדש על פי זה חידושים עצומים, כגון שאם רוצה לאכול יכול לקרוא קודם הזמן, והזמן הוא למי שאינו רוצה לאכול עתה לפי שהוא זמן אכילה לכל, ובוה דנו כל התנאים אימתי הוא זמן אכילה וכו'.

ויש לומר לפי דבריו שגם גדר הערב שמש הוא שנאסר הטבול יום עד זמן אכילה, ולכן אסור רק באכילת תרומה ולא במגע תרומה⁴.

מדוע אי אפשר שזמן ק"ש יהיה מעט קודם שקיעה או מעט קודם צה"כ, ויסוד בגדרי זמן ק"ש

¹ ולמעשה יכלה הגמרא לומר שאם הוא קודם צאת הכוכבים, אם כן זהו שיעורו של רבי מאיר, ויש שאכן גורסים כן, עיי' מאירי, ובשיטה מקובצת תירץ שאין מסתבר שהעני מצמצם להתחיל בסעודה זמן מועט קודם צאת הכוכבים. והרשב"א כתב שאכן מה שנקטו רבי אליעזר הוא לאו דווקא. כי לא שייך תוספת כאשר השמש עדיין על הארץ ודבר תמוה הוא שייאסר אז בעיני [ביום הכיפורים] ומלאכה.

² וזה דלא כאמור בשו"ע (סי' רסז) שאפשר לקבל שבת כבר מפלג המנחה, וכבר מקשים על סתירת דברי השו"ע, ומתירצים שמדאורייתא אפשר לקבל שבת רק משקיעת החמה ומדברנא אפשר לקבלה כבר מפלג המנחה. ועיי' בספר הזמנים בהלכה בפרק המיוחד לזה, עוד תירוצים על סתירה זו. , מדוע אמרה הגמרא שאם רבי חנינא קודם צאת הכוכבים, היינו רבי אליעזר, שמא רבי חנינא קבע את הזמן לשקיעה ראשונה, ולפירוש זה לא קשה מידי, שאכן זהו גופא זמנו של רבי אליעזר.

³ ועיי' שם ברשב"א שבפירוש זה מתורץ מה שיש להקשות לפי רש"י שיש להקשות, מדוע אמרה הגמרא שאם זמנו של רבי חנינא קודם צאת הכוכבים, היינו רבי אליעזר, שמא רבי חנינא קבע את הזמן לשקיעה ראשונה. ולפירוש זה לא קשה מידי, שאכן זהו גופא זמנו של רבי אליעזר.

⁴ כצ"ל. ובאבן האזל כתב בטעות 'רמב"ן'.

⁵ ראה בדפי לסוגיית רבי חנינא סגמין הכהנים בפסחים (הערה מט) שיש בזה נידון גדול אם טבול יום פוסל במגע מן התורה. ומכל מקום קשה לפי זה שאין מן התורה דין הערב שמש בכלים, כמו שהעידו האחרונים. ושיטת הר"ח (בפסחים לה.;; שאיסור טבול יום בתרומה הוא מעלה, עיי"ש היטב ובסוגיא כולה, ויש לעיין שם בסוגיא ובחידושי רבינו דוד, ורשמתי להעיר.

והנה הגמרא מקשה שמא זמנו של רבי חנינא קודם לזמנו של רבי יהושע, היינו רבי אליעזר. וקשה, וכי לא יתכן שזה מעט לפני כן או מעט אחרי כן.

ובדברי הרשב"א מבואר התירוץ לזה, והוא יסוד בזמני קריאת שמע, שזמן קריאת שמע יכול להיות באחד משני אלו:

1. בחלק מחלקי היום, למשל 'ערב' [שקיעה ראשונה, ולפירושו זהו זמנו של רבי אליעזר] או 'לילה' [צאת הכוכבים, וזהו זמנו של רבי יהושע].

2. בזמן שכיבה מציאותי, למשל משהעני נכנס לאכול פתו במלח או משעה שבני אדם נכנסים להסב.

ומבואר בדברי הרשב"א, שאם הזמן הוא קודם הלילה, אזי אינו יכול להיות אלא בחלק מחלקי היממה, ואי אפשר לומר שיהיה 'מעט קודם צאת הכוכבים' או 'מעט קודם שקיעת החמה', או 'מעט אחרי שקיעת החמה'. ורק אם הזמן הוא בתוך הלילה, היינו אחר צאת הכוכבים, אזי אפשר שיהיה 'מעט אחרי צאת הכוכבים' או עוד קצת אחר כך, ואז אפשר לתת שיעורים בלי סוף.

ושו"ר כן באבן האזל (שם). וראה שם מה שמבאר בדעת רבי מאיר, וצ"ע.

קושיא עצומה על פירושו של רב האי גאון

בבאר אברהם (לרבי אברהם פוסבילר, רבה של וילנא, ומובא בהגהות לפני יהושע מהדורת המאור) הקשה קושיא עצומה על פירושו של רב האי גאון, שהגמרא שואלת 'קשיא דרבי אליעזר [שאמר במשנה משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן] אדרבי אליעזר [שאמר בברייתא משעה שקידש היום בערבי שבתות], תרי תנאי אליבא דרבי אליעזר'. וקשה, שהלא אידי ואידי חד שיעורא הוא, שמשעה שקידש היום בערבי שבתות כהנים נכנסים לאכול בתרומתן, והיא שקיעה ראשונה. והיא קושיא גדולה עד מאוד.

ותירץ שם שודאי שגם לרבי אליעזר מדרבנן אין לאכול בתרומה עד צאת הכוכבים, ממה שלא נאמר בשום מקום בש"ס היתר בזה לשיטתו, ועל כן אי אפשר שיאמר 'משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן' על שקיעה ראשונה, כיון שמדרבנן אסורים לאכול.

כיצד יתפרשו דברי רב האי גאון אם אינו סובר כרבינו תם בשתי שקיעות

והנה הרשב"א וכן התוספות הרא"ש פירשו את מהלך רב האי גאון על פי שיטת רבינו תם שיש שתי שקיעות. ודבר זה לא יתכן בדעתו, שהלא הגאונים סוברים כמנהגנו שיש רק שקיעה אחת. ועל כרחך שרב האי גאון רק אמר שנחלקו רבי אליעזר ורבי יהושע בביאת אורו וביאת שמשו, והראשונים ביארו דבריו על פי מה שנקטו כרבינו תם.

ויש לברר היאך יתפרשו דברי רב האי גאון, אם איננו נוקטים כרבינו תם.

וצריך לומר באופן זה, שרבי אליעזר שאמר 'משעה שקידש היום בערבי שבתות', סובר כרבי יוסי שאחר שקיעת החמה עדיין הוא יום עד כהרף עין קודם צאת הכוכבים, ועל זה אמר שבכל זאת לענין הערב שמש זמן קריאת שמע הזמן הוא משקיעת החמה, אף שאחריה הוא יום גמור²¹.

סיכום הדברים

יש סוברים [בדעת תנאים] שקורא קריאת שמע של ערבית בעוד היום גדול, וכן יש הסוברים שזמן הערב שמש הוא בעוד היום גדול. ואלו הדעות בזה:

1. שיטת רב האי גאון, כפי שפרשוהו הראשונים כדעת רבינו תם, שלדעת רבי אליעזר זמן קריאת שמע של ערבית, וכן זמן הערב שמש, הוא **משקיעה ראשונה** [כשעה ורבע קודם הלילה], אף שלאחריה עוד יום גמור הוא.

וכן פירשו תוספות (ד"ה דילמא) שזו היתה ההו"א של הגמרא לענין זמן הערב שמש.

2. שיטת רב האי גאון, כפי שיש לפרשו לפי דעת הגאונים, שלדעת רבי אליעזר זמן קריאת שמע של ערבית, וכן זמן הערב שמש, הוא **משקיעת החמה**, ואפילו לרבי יוסי, ואף שלרבי יוסי עדיין יום גמור הוא עד ה'כהרף עין' הסמוך לצאת הכוכבים.

3. לדעת הגר"א זמן הערב שמש הוא **בתחילת בין השמשות**, לרבי יהודה זהו בשקיעת החמה, ולרבי יוסי זהו בתחילת ה'כהרף עין' קודם צאת הכוכבים. ואף שאחריהם [כל אחד לשיטתו] הוא רק ספק יום ספק לילה, מכל מקום אחר זמן זה לא עלתה לו טבילה כלל וכלל.

²¹ וראיתי בהזמנים כהלכה (עמ' תריד) כעין זה. [ועיי"ש מה שמפרש שלכן הסתפק רבי יהודה אם הזמן הוא שקיעת החמה או צאת הכוכבים, כי הסתפק בספק זה].

שיטת רש"י ותוספות בסוגיא במחלוקת הגאונים ורבנו תם אודות זמני שקיעה"ח וצאה"כ [ולחלן תבאר מחלוקת זו ביתר ביאור]

דעת תוספות וביאור

נתבאר לעיל שלתוספות ושאר ראשונים אין הגמרא מתפרשת אלא כפי שיטת רבנו תם, ששאלת הגמרא היא שיהיה 'הערב שמש' בתחילת שקיעת החמה מהאופק, והמסקנא שהיא בצאת הכוכבים שהם 4 מיל מאוחר יותר.

והוכחנו זאת מלשון תוספות 'תחילת שקיעה' ומעצם פירושו במהלך הגמרא. אמנם גם בלאו הכי הוא כן, שהרי כתבו תוספות שהשיעור הוא 4 מיל אחר השקיעה, ואין זה אלא לרבנו תם. וכלל זה יהיה בידך, שמי שמזכיר שיעור 4 מיל לאיזה ענין של הלכה, ודאי סובר כרבינו תם [או כראב"ן דלהלן], שהרי לשיטת הגאונים ענין ה-4 מיל אין לו שום שייכות בהלכה.

ויש כאן חידוש בדעת רבנו תם, שיש משמעות הלכתית [על כל פנים להור"א בגמרא] לשקיעת החמה מהאופק, שבפשטות לרבנו תם זהו יום גמור, ואין בזמן זה שום דין, ואילו כאן מבואר שהגמרא סברה שטמאים שטבלו יטהרו בזמן זה.

ומצינו בעוד מקום שגם לרבנו תם יש איזה דין בשקיעת החמה מהאופק, והוא בתוספת שבת, ששיטת הרשב"א כאן (ד"ה רבי חנינא) והתוספות הרא"ש, ש'משעה שקידש היום בערבי שבתות' היינו שקיעת החמה מהאופק, שמשעה זו אפשר לקבל תוספת שבת ולא קודם לכן. וכן שיטת הרמב"ן (תורת האדם ומלחמות פסחים קה). וכך נפסק להלכה בשלחן ערוך (סי' רס"א ס"ב).¹

דעת רש"י

ויש לברר מהי שיטת רש"י בענין שקיעת החמה וצאת הכוכבים, האם היא כדעת רבנו תם שצאת הכוכבים היא 4 או 5 מיל אחר שקיעת החמה, או שדעתו כדעת הגאונים שהיא אחר $\frac{3}{4}$ מיל משקיעת החמה.

שיטת רש"י בענין זה אינה ידועה, מכיון שבשאר פירושו בש"ס ובתשובותיו לא גילה מה דעתו בנידון האמור.² אבל מסוגיא זו יש לברר זאת, כדלהלן.

לכאורה ראיה כגאונים משיעורא דעני

אחרונים רבים מדייקים מדבריו בסוגייתנו שלדעתו צאת הכוכבים הוא אחר $\frac{3}{4}$ מיל ולא אחר 4 או 5 מיל, ממה שכתב (בד"ה משהעני) לבאר מהו טעם הזמן שהעני נכנס לאכול פיתו במלח, 'שאיין לו נר להדליק בסעודתו'. והנה אמרו בגמרא ששיעור העני מאוחר לצאת הכוכבים. ונמצא לפי זה שיש אור אחר צאת הכוכבים, ודבר זה בלתי אפשרי לשיטת רבינו תם כיון שאז הוא כמעט החושך הגמור והמוחלט.

[ואכן כבר הקשה המאירי (ד"ה זמן החמישי) על רש"י, היאך יתכן שיהיה שיעור העני אחר צאת הכוכבים, והלא הוא צריך לאור שקודם שקיעת החמה, ודחה פירושו, ופירש שהעני נכנס לאכול פתו במלח בלא הכנה.³]

ברש"י מפורש כרבנו תם

והנה לשון רש"י בעמוד ב' (ד"ה דמחשכי וד"ה ומקדמי): **דמחשכי. ועושין מלאכה בלילה משקיעת החמה עד צאת הכוכבים: ומקדמי. ומשכימין קודם היום דאימא יום לא הוי עד הנץ החמה והם מקדימין מעלות השחר דהוי כמו מהלך חמשה מילין.**

מדקדוק לשונו נראה בבירור שרק מעלות השחר עד הנץ החמה הוא 5 מיל, ולא משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ששם לא כתב שיעור זה.

¹ עוד מצינו בזה, שבשבת (כד): מבואר שאשת רב יוסף הדליקה נרות שבת מאוחר 'סמוך לחשיכה', ואמר לה רב יוסף שיש 'להשלים' את נרות שבת ליום, כלומר מיד כהמשך ליום המסתלק. ופלא, האם הדליקה נרות שבת אחר שקיעת החמה ח"ו, ואם נאמר שהדליקה קודם, האם אמר לה רב יוסף להקדים עוד יותר, ולא שמענו דין כזה. אמנם לרבנו תם יש לבאר בפשיטות, שהדליקה לפני שקיעה שניה, ואמר לה רב יוסף שנרות שבת צריכים להמשיך את השמש, ועל כן יש להקדים מיד בתחילת שקיעה ראשונה, אף שהוא, וגם אחר כך במשך זמן רב, יום גמור הוא. [ושם מצאנו כעין זה בחידושי מהר"ט לשבת שם].
² אמנם עיין בספר הזמנים בהלכה (עמ' שפג) מה שהביא בזה.
³ והוכיח זאת, שאם לא כן למה הזכירו שהוא אוכל פתו 'במלח'.

אמנם האמת שבדבריו מפורש שהשיעור הוא 5 מיל, שכן כתב להדיא בדיבורים שנשמטו מפירושו בעמוד א ונדפסו בש"ס וגשל ובש"ס עוז והדר, וכך נאמר שם (ד"ה ומאי וטהר) : **ששקעה לגמרי דהיינו צאת הכוכבים לפי שזמן שקיעת אורה מהלך חמשה מילין כדאמרינן בפסחים.**

ומה שדקדקנו מלשונו בעמוד ב, אינו כלום, שיש שם טעות סופר בדבריו (ד"ה ומקדמי) וכך צריך לומר : **והם מקדימים מעלות השחר דהוי (כמו) [נמין] כמו מהלך חמשה מילין.** וכן הוא בכל הדפוסים הישנים וכן הוא גם בש"ס עוז והדר שם. ואדרבה, מבואר ברש"י ש"גם" מעלות השחר יש 5 מילין כמו שיש משקיעת החמה שהזכיר כבר בעמוד א.

ולפי זה צריך לדחות את הראיה הנ"ל מרש"י לגבי שיעורא דעני, באחד מאופנים אלו : א. שלא כתב זאת רש"י אלא להו"א ששיעורא דעני מוקדם, וצ"ע. ב. שגם בשיעור 4 מיל אין זו חשיכה מוחלטת ועדיין יש מעט אור, וגם זה צ"ע.

ראיה ממה שכתב בשיעורא דרבי יהודה

בסוף עמוד ב כתב רש"י (ד"ה בין השמשות) שבין השמשות של רבי יהודה הוא חצי מיל [צ"ל 3/4 מיל] לפני צאת הכוכבים. ובספר הזמנים בהלכה (עמ' שפד) הביא שיש שהוכיחו מכאן שהוא סובר כרבינו תם, שלכן תלה את בין השמשות בצאת הכוכבים, שלולי זה היה יותר ראוי לומר שבין השמשות הוא חצי מיל אחר שקיעת החמה.

אמנם יש לדחות שרש"י נקט לשון זו אגב ההמשך שבא לבאר את ההבדל בין רבי יהודה לרבי יוסי, ולרבי יוסי הלא תלוי בין השמשות בצאת הכוכבים, שהוא כהרף עין לפניו, ולכן נקט כן גם לרבי יהודה, ופשוט.

עוד ראיה מהלשון גמר ביאת השמש

בשלשה מקומות בסוגיא מבואר ברש"י שצאת הכוכבים הוא 'גמר ביאת השמש' : 1. בעמוד א (ד"ה משעת) כתב שצאת הכוכבים הוא 'גמר ביאת השמש'. 2. בהשמות הנ"ל (ד"ה ומאי וטהר) כתב 'ששקעה לגמרי דהיינו צאת הכוכבים'. 3. בעמוד ב (ד"ה אדכי) כתב על זמן צאת הכוכבים ש'נתפנה מן העולם השמש'.

ומשמע מהדברים שצאת הכוכבים הוא שינוי מסויים בשמש. ולשיטת הגאונים אין בשמש כל שינוי בשעה זו, ונצטרך לומר שהכוונה היא שאז גמר ביאת אור השמש. אמנם לשיטת רבנו תם נכון לומר על צאת הכוכבים שהוא גמר ביאת השמש, שהלא אז מסיימת השמש את כל ה-4 מיל של עובי הרקיע, ונמצא שזמן זה הוא גם 'חלות' בשמש. [ראיתי בספר אחד]

רש"י כרבנו תם או כראב"ן

והנה שיטת רבנו תם יש בה שני פרטים :

א. שצאת הכוכבים הוא 4 מיל אחר שקיעת החמה מהאופק.

ב. שתחילת בין השמשות הוא אחר 3/4 מיל משקיעת החמה מהאופק.

ומה שמצינו מרש"י הנ"ל מההשמות בענין זה, הוא רק שצאת הכוכבים היא אחר 4 מילין. אבל איננו יודעים מה דעתו בענין שקיעת החמה, שיתכן שהוא סובר כרבנו תם שהשקיעה היא 3/4 מיל קודם צאת הכוכבים, ויתכן שהוא סובר כראב"ן שהשקיעה היא 4 מיל קודם צאת הכוכבים, דהיינו בשקיעת החמה מהאופק.

אמנם ברש"י בעמוד ב (ד"ה בין השמשות) מבואר שצאת הכוכבים דרבי יהודה הוא 3/4 מיל קודם צאת הכוכבים, והרי זה כרבנו תם, ולא כראב"ן החולק [להלכה] על שיעור 3/4 מיל לגמרי.

וענין זה הוא קצת פלא, שבפשטות שיעורא דרבנו תם נתחדש על ידי רבנו תם בלבד, וקבלוה הראשונים ההולכים אחריו. וכמעט לא מצינו מי מהסוברים לפניו שנקט כדעתו¹⁰, ואילו כאן נראה שרש"י סובר כמותו בכל העניינים.

¹⁰ אמנם ביראים יש גירסא שששיטתו היא 'על פי רבנו גרשום'.

ביאור מחלוקת הגאונים ורבנו תם בקיצור נמרץ

[הערה חשובה: בכל דף זה נקטנו ששיעור צאת הכוכבים האמור בגמרא בפסחים הוא 4 מיל, אמנם יש שם דעה אחרת שהשיעור הוא 5 מיל, וכך הזכירו גם רש"י ותוספות בסוגיא, ואין בזה נפק"מ לענייננו]

מצינו סתירה בדברי חז"ל כמה זמן יש בין שקיעת החמה לצאת הכוכבים. במקום אחד (שבת לד:) אמרו שהוא משך הליכה של $\frac{3}{4}$ מיל [כרבע שעה], ובמקום אחר (פסחים צד:) אמרו שהוא 4 מיל [כשעה ורבע], ובשני המקומות אמרו כן בשם רבי יהודה. ונתקשו הגאונים והראשונים בסתירת הדברים. ויש בזה 4 שיטות [וראה בסמוך טבלה גדולה להמחשת שיטות אלו]:

1. שיטת הגאונים

הגאונים ביארו שהעיקר הוא השיעור של $\frac{3}{4}$ מיל, והיינו שאחר $\frac{3}{4}$ מיל משקיעת החמה הוא צאת הכוכבים ולילה גמור. והשיעור השני של 4 מיל הוא שיעור כניסת החמה בעובי הרקיע שאחריו הוא צאת כל הכוכבים, אך אין לו שום משמעות הלכתית.

2. שיטת רבנו תם

רבנו תם ביאר שהעיקר הוא השיעור של 4 מיל, שרק אחר 4 מיל משקיעת החמה הוא צאת הכוכבים ולילה גמור. והשיעור הראשון של $\frac{3}{4}$ מיל אינו משקיעת החמה המציאותית תחת האופק [מה שאנחנו קוראים שקיעת החמה], אלא מ'שקיעה שניה' שהיא באמת $\frac{3}{4}$ מיל לפני צאת הכוכבים. כלומר, משקיעת החמה המציאותית עדיין הוא יום גמור במשך $\frac{3}{4}$ מיל, ואחר כך הוא עת שקיעת החמה הדינית, ואחר $\frac{3}{4}$ מיל [שזהו 4 מיל מהשקיעה המציאותית] הוא צאת הכוכבים והלילה הגמור [וראה בהערה שני ביאורים בדעת רבנו תם"].

סיכום: לפי הגאונים יש שני זמנים שנקראים בגמרא 'צאת הכוכבים', והזמן המאוחר יותר אין לו משמעות בהלכה. לפי רבנו תם יש שני זמנים שנקראים בגמרא שקיעת החמה, והראשון אין לו משמעות בהלכה. ובפשטות מחלוקת הגאונים ורבנו תם היא, אם הלילה תלוי בהיעלמות רוב האור, או בהיעלמות כולו.

וכיון שמבואר בגמרא (שבת שם) שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים זהו בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה, על כן לגאונים הכוונה בין שקיעת החמה מהאופק עד לכרבע שעה אחרת כך, ולרבינו תם הכוונה מכשעה אחר שקיעת החמה מהאופק עד לכרבע שעה אחר כך.

3. שיטת היראים

שיטת היראים היא כשיטת הגאונים, שהעיקר הוא השיעור של $\frac{3}{4}$ מיל, ולשיעור של 4 מיל אין שום משמעות הלכתית. ובזה הוא שונה מהם, שלדעתו ה- $\frac{3}{4}$ מיל אינו מתחיל בשקיעת החמה, אלא אדרבה, הוא מסתיים בשקיעת החמה, כי לדעתו בין השמשות מתחיל בעוד שהחמה בראש הרקיע סמוך לשקיעתה, ושקיעתה היא הלילה הגמור, והוא צאת הכוכבים [ש'צאת הכוכבים' לדעתו הוא תחילת ירידת הכוכבים לצאת]". ולדעתו שיעור ה-4 מיל הוא ענין אחר לגמרי, שארבע מיל אחר שקיעת החמה מהאופק, יוצאים כל הכוכבים כולם. נמצא שהוא חלוק הן על רבינו תם והן על

יז דברי רבנו תם בנויים על הגמרא בפסחים (שם) שיש עובי לרקיע, והשמש נכנסת בו בשקיעתה ועוברת את עוביו מצד לצד עד שהיא מגיעה לאחוריו של הרקיע [היינו מעליו, כי בלילה היא מהלכת מעל הרקיע]. ויש בראשונים ובאחרונים שני ביאורים בדעתו [שעל פיהם מגדירים באופנים שונים את הזמנים כדלהלן בסוגריים הבאות]:

א. שהזמן שהיא עוברת את עובי הרקיע הוא זמן של מהלך $\frac{3}{4}$ מיל. כלומר, אחר שהיא נעלמת מהאופק [שקיעה ראשונה"] היא מהלכת זמן של מהלך $\frac{3}{4}$ מיל בעובי הרקיע, ואז היא יוצאת ממנו בצידו השני [שקיעה שניה"] ומהלכת בו עוד זמן מהלך של $\frac{3}{4}$ מיל עד שהיא מגיע לאחוריו.

ב. שהזמן של ה-4 מיל הוא כולו משך עוביו של הרקיע, ומיד בשקיעה מהאופק היא נכנסת ברקיע [תחילת שקיעה"] אלא שאחר $\frac{3}{4}$ מיל מתחיל ספק שמא כבר יצאו הכוכבים, ועל כן מתחיל אז זמן של בין השמשות [ומכנים אותו 'סוף שקיעה'] עד סוף ה-4 מיל שאז ודאי כבר צאת הכוכבים.

[בקצרה, לשיטה א' בין השמשות הוא הזמן שמאחרי שעברה את עובי הרקיע ועד שעלתה לאחוריו לגמרי, לשיטה ב' בין השמשות הוא הזמן שיש להסתפק שמא הוא צאת הכוכבים ואין לזה קשר לענייני עובי הרקיע כלל].

ונפק"מ לדינא בין הביאורים הללו, במקום שנאמר בגמרא שמצוה זו וזו, למשל נר תנוכה, זמנה 'משחשק החמה'. שודאי אין הכוונה לשקיעת החמה מהאופק, שהלא זהו יום גמור. ולשיטה א' אפשר שהכוונה לשקיעה שניה שהיא שקיעה מציאותית [יציאה מעובי הרקיע] ונופל עליה שם שקיעה, ואילו לשיטה ב' ודאי שאין הכוונה לזמן זה שאינו שקיעה כלל [אלא רק ספק צאת הכוכבים], אלא הכוונה לצאת הכוכבים.

יח לכן זמן הדלקת נרות נקבע כ-20 דקות קודם השקיעה, שמרויחים בוה את שיטת היראים

הגאונים, שכולם סוברים שה- $\frac{3}{4}$ מיל הוא בתוך ה-4מיל [לדעת הגאונים בתחילת ה-4 מיל, ולדעת רבינו תם בסופם], ואילו לדעתו ה- $\frac{3}{4}$ מיל הוא קודם ה-4מיל.

4. שיטת הראב"ן

שיטת הראב"ן שבין השמשות הוא כל ה-4 מיל, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים. והשיעור $\frac{3}{4}$ מיל הוא לדעת רבי יהודה לפי הסוגיא בשבת [שסוברת שלילה הוא גם בלי יציאת כוכבים], ואין הלכה כן.

הקושי בשיטת רבנו תם

שיטת רבנו תם קשה מאוד. ראשית, מפני שהגמרא אומרת שצאת הכוכבים הוא צאת 3 כוכבים בינוניים, ודבר זה קורה זמן רב קודם מהלך 4 מיל^ט. ושנית, והיא הקושי העיקרית, שאין שום ספק ששיעור צאת הכוכבים, $\frac{3}{4}$ מיל לגאונים ו-4 מיל לרבינו תם, אינו 'גזירת הכתוב' לנהוג כן בכל זמן ובכל מקום, אלא הוא משתנה ממקום למקום, וכמו שאפשר לראות בעינים שהזמן בו מתפשטת החשיכה בחורף קצר מאשר בקיץ, וכן הדבר משתנה ממדינה למדינה, שכלל שהמדינה יותר צפונית כך גם זמן התפשטות החשיכה מתארך יותר.

ועל פי זה:

א. אם זמן בין השמשות במרכז ארץ ישראל ביום הבינוני הוא 72 דקות, אזי במקומו של רבנו תם הוא 93 דקות, ובלונדון 101 דקות, ובוילנא 109 דקות. ועל כן אין שום טעם לנהוג במקומות אלו בשיעור של 72 דקות.

והוא פלא גדול, שאף שרוב ככל יהודי אירופה נהגו בעבר כמו שיטת רבינו תם וחלקם אפילו להקל בכניסת שבת לעשות מלאכות עד שיעור $\frac{3}{4}$ מיל אחרי השקיעה, איש מהם לא החמיר בצאת השבת יותר מ-72 דקות, כמו שהעיד החפץ חיים במכתבו המפורסם. ואין לזה מובן.

ב. וכל זה רק ביום הבינוני, היינו בימי ניסן ותשרי, אבל בימי החורף והקיץ הזמנים מתקצרים ומתארכים. ולפי זה בשיא הקיץ, תרד החשיכה [בשיעור החשיכה שיש אחר 72 דקות ביום הבינוני בארץ ישראל], במקומו של רבנו תם בצרפת – אחר שעתיים ו-41 דקות, ובלונדון ובוילנא לא יהיה לילה כלל.

והיא קושיית הגר"א (א"ח סי' רסא) החמורה על רבינו תם, שלא מצאנו לשום אחד מהראשונים שיעיר שאין לילה במקומות אלו בחלק מהשנה. וכן לא מצאנו לרבינו תם עצמו שיאמר שבמקומו צאת הכוכבים הוא רק אחר כ-3 שעות מתחילת הלילה.

ולא מצאנו לקושיות אלו שום ישוב. שהרי אי אפשר לנטות מזה ששיעור 72 דקות הוא רק בארץ ישראל או בבבל ורק ביום הבינוני.

^ט ויש על זה תירוצים שונים בדוחק, שהכוונה לצאת 3 כוכבים במערב השמים [במקום בו החמה שוקעת שבו מגיעה החשיכה מאוחר יותר מכל מקום].

טבלת הזמנים לפי השיטות השונות

ביום ממוצע שהשקיעה בשעה 6:00

שמות ומהותו לשיטת הראב"ן	שמו ומהותו לשיטת היראים	שמו ומהותו לשיטת רבנו תם	שמו ומהותו לשיטת הגאונים [והוא גם מנהגנו]	הזמן	השעה ביום ממוצע בימי ניסן ותשרי
אין משמעות	"שקיעת החמה" סוף היום הגמור ותחילת בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה	אין משמעות	אין משמעות	$\frac{3}{4}$ מיל קודם היעלמות החמה מהאופק	5:46.5
"שקיעת החמה" סוף היום הגמור ותחילת בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה	"צאת הכוכבים" סוף בין השמשות ותחילת הלילה הגמור [ויש שנקרא גם שקיעת החמה]	"תחילת שקיעה" או "שקיעה ראשונה" אין לזמן זה משמעות וגם הלכתית וגם אחר כך הוא יום גמור	"שקיעת החמה" סוף היום הגמור ותחילת בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה	היעלמות החמה מהאופק	6:00
אין שום משמעות לזמן זה [רק לרבי יהודה בגמ' בשבת ואין הלכה כן]		אין שום משמעות לזמן זה	"צאת הכוכבים" סוף בין השמשות ותחילת הלילה הגמור	אחר $\frac{3}{4}$ מיל	6:13.5
אין שום משמעות לזמן זה		"סוף שקיעה" או "שקיעה שנייה" תחילת בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה	אין שום משמעות לזמן זה	אחר $\frac{3}{4}$ מיל אחר היעלמות החמה מהאופק	6:58.5
"צאת הכוכבים" סוף בין השמשות ותחילת הלילה הגמור	צאת הכוכבים במשמעות צאת כל הכוכבים, אך אין משמעות הלכתית לזמן זה	"צאת הכוכבים" סוף בין השמשות ותחילת הלילה הגמור	צאת כל הכוכבים והחשיכה המוחלטת. אין לזמן זה משמעות הלכתית וגם לפניו הוא לילה גמור	אחר עוד $\frac{3}{4}$ מיל שהם 4 מיל מהשקיעה	7:12 [72 דקות] אחר השקיעה]